

A franciák felelőssége. Újságírók, diplomaták, tábornokok.

„Franciaország megértéséhez tudni kell, hogy a francia szellem érzékenysége, finomsága olyan kincs, melyet pénzzel nem lehet felmérni, melynek értékéből semmit sem vonhat le egy erőszakos győzelem. Még akkor sem, ha Franciaország küldetésével ellentétben olykor csalódást okoz azoknak, akik bíztak benne; ez a csalódás is szinte bizonyíték. Vannak népek, melyektől soha sem reméltek semmit, vannak szemrehányások, melyek szeretet nélkül érlelődnek meg. Franciaország nagyrebecsülése abban rejlik, hogy olyan nép, melynek nem bocsátják meg a közepszerűséget; olyan nép, melytől megkövetelik a nagyságot” (Paul Douaure: Franciaország élni fog – Páris, 1941; 99. oldal).

Az első világháború előtt és alatt Ausztria–Magyarország és különösen Magyarországnak jövőjéről két nézet volt ismeretes a nyugati politikában: az egyik megcsönkítésükre, a másik meghagyásukra irányult. Az első, sajnos, lassanként a másik fölé kerekedett.

Láttuk, hogy a háború előtt és alatt a megcsönkítást egy propaganda-hadjárat előzte meg, mely arra törekedett, hogy állandóan és minden áron előtérbe kerüljön. Benes és Masaryk a háború alatt olyan kitartóan befolyásolták a francia közvéleményt, mint 1909 és 1914 között Iszowsky, aki mindent elkövetett, hogy a háború és béke döntő pillanataiban Franciaországot elvakítva a háború felé sodorja. Ezt a munkájukat nagyban megkönnyítette Iszowsky ügynökének¹²⁹ szavai szerint „az akkori párizsi sajtó gyalázatos megvesztegethetősége”. Lelkiismeretlen és a háború alatt még tökéletesített eszközökkel folytatott propaganda és korrupció követték egymást a két világháború közötti időszakban is. Párizs legbefolyásosabb újságírója, a „Temps” külföldi politikai sajtószolgálatának vezetője, André Tardieu, sajnos, mindenképp jobban hozzájárult ehhez a gyászos propagandához, mielőtt még békeközvetítő lett volna. Henri Pozzi „A bűnösök” c. munkájának egyik adata már magában sokat mond erről a tevékenységről. „1914. március 11-én – írja Pozzi – André Tardieu Bukarestben Franciaország minisztere, valamint román miniszterek és tábornokok előtt értekezletet tartott, melynek már a címe maga is kihívás volt: Erdély, Románia Elszázasz-Lotharingiája...” A román sovinizmusra és imperializmusra való felhívásnak csodálatos hatása volt.¹³⁰ Hasonlóan veszedelmes szerepe volt ebben a destruáló munkában még két embernek. Ernest Denis-nek, egy különösen fanatikus és korlátolt történésznek, aki csatlakozott Benes elképzeléseihez és az 1919–20-as közép-európai határok megvonásának fő sugalmazója

lett; és Pilippe Berthelot-nak, a francia külügyminisztérium tisztviselője, Quai d'Orsay főmesterének, aki Pozzi állítása szerint 1914. június végén, mikor Ausztria–Magyarország hajlandónak mutatkozott az egyezkedésre, saját tekintélyével járult hozzá a békeajánlat visszautasításához.¹³¹ Ugyancsak ő adta állítólag a háború végén hivatalának ezt a hallatlan utasítást: „Közép-Európára vonatkozó kérdésekben azt kell tenni, amit Benes kér.” Az ő közvetítésével tehát Benes hozta a törvényeket a Quai d'Orsay-n. Érdemes tehát személyének néhány sort szentelnünk.

Eduard Benes, a háború előtt a baljós múltú Iszowsky méltó versenytársa volt. Legnagyobb mértékben felelős a kettős monarchia szétrombolásáért. Kétségtelenül a történelem legravaszabb és legügyesebb propagandistái közé tartozott. Célját demagóg szónoklatokkal, hamis fejtegetésekkel, tények tudatos mellőzésével, csalásokkal, szemérmetlen okirat-hamisításokkal érte el. „Ezenkívül hírhedt opportunist, akiből hiányzott a bátorság, a széles látókör, aki életében kétszer volt országa és Európa sírásója.” Ma egyébként szinte egyhangúan bírálják és kárhoztatják gyászos tevékenységéért, különösen Franciaországban, ahol valaha annyira népszerű volt. Henri Pozzi után, aki „A bűnösök”-ben¹³² igen tárgyilagos képet adott róla, újabban Gabriel Puaux ítélte el néhány figyelemreméltó oldalon, ahol azal vádolta, hogy „országát végül is a szétdaraboláshoz és szolgáshoz vezette”.¹³³ Hasonlóan vélekedik Jacques Mordal is a „Versailles, vagy a lehetetlen béke” c. munkájában.¹³⁴

Jaksch Wenzel felveti a súlyos kérdést: „Miért fogadták el az első világháború végén a Quai d'Orsay hivatalai és Foch vezérkara Benes javaslatait, lemondva a Franciaországnak megfelelő béke tervéről?...” „Miért támogatták vakon a kis Entente mértéktelen követeléseit, mikor a valóság és jog szerint őket és nem a Kis Entente-ot illette a döntőbíró szerepe.”¹³⁵ Erre Aldo Dami már előre válaszolt, még 30 évvel ezelőtt, mikor ezt írta: „Sajnálatos tény, hogy a legtöbb francia politikus egyáltalán nem ismerte a Duna-medence népeinek és országainak történetét. Így Benes és társai ügyesen folytatott hazug propagandájának játékszereivé váltak; Benesék, hogy francia barátait és a tárgyaló feleket befolyásolhassák, hazug állításokkal ferdítették el a valóságot. Hozzáfűzhetjük még, „Sajnálatos tény, hogy a békekonferencián a francia küldöttek járultak legnagyobb mértékben hozzá a Magyarországnak szánt sors keménységéhez és általában a békeszerződés szigorúságához. Elsősorban Foch tábornok stratégiai indokolásának köszönhető, hogy Csehszlovákia határát délen a Duna képezi, semmi bevéve a nemzetiségi elvet és a népek önrendelkezési jogát... A francia közvélemény tehát téved, olykor egyébként jóhiszeműen, mikor ellenzi a revíziót és arra hivatkozik, hogy a békét Franciaország nem egyedül dolgozta ki és ezzel megkísérli a felelősséget az Entente hatalmak összességére hárítani.” Bátran kijelenthetjük, hogy francia politikusok,

Clémenceau és Poincaré voltak a Párizs környékén 1919–20-ban diktált békék nagy mesterei. Mindketten hivatkoznak ugyan a háborúban szerződések aláírása által vállalt kötelezettségeikre, ez azonban egyáltalán nem számít bizonyítéknak, éppúgy mint Poincaré kijelentése sem, hogy „Helyesen, vagy helytelenül jártak-e el Ausztria–Magyarország megcsonkításakor, ezt meg kellett tenni a háború alatt vállalt kötelezettségek értelmében, de ezt elvégre kísérletnek is lehet tekinteni.”

Tardieu a következőket mondta, amikor az Ausztria–Magyarország sorsát intéző bizottság elnökségét átvette: „*Semmiféle kegyelmet sem kell gyakorolni Magyarországgal szemben*”...¹³⁶ Ez a kijelentés mintegy visszhangja volt Franchet d'Esperay gróf Károlyi Mihályhoz intézett szavainak: „*Az Ön országa fizetni és bűnhődni fog!*” Ez a két kijelentés maga is eléggé jellemzően leleplezi az akkori francia vezető körök lelkiállapotát. Henri Pozzi szerint: „Minden ellenajánlat és tiltakozás Tardieu dühös ellenállásába ütközött” –, majd így folytatta: „A jól tájékozott történelem a trianoni békekonferenciát André Tardieu művének fogja elismerni. Clémenceau és Wilson mögött meghúzódva ő csinált mindent... Ma már felmérhető a hibák sorozata, melyek elkövetésére vak gyűlölete vezette és az a törekvése, hogy semmit se hagyjon elvenni a csehektől és románoktól, akiknek egyébként évek óta fizetett ügynöke volt, akiknek a sikert előre garantálta.”¹³⁷

Franciaország becsületére meg kell említeni, hogy létezett abban az időben egy másik, Magyarország számára előnyös irányzat is. Elsősorban az ország értelmiségi köreiből, mely sajnos nem tudta szempontjait előtérbe helyezni. Hangját azonban hallatta. Gobron idézi: Trianon? „Egy tudatlanságból eredő béke” (Gabriel Hanotaux); Egy kegyetlen fantáziából született béke (Monzie); Egy, az európai szervezetenlenségből született béke (Lenail); Egy béke, melynek ratifikálásához a haza dicsőséges halottainak szülei nem tudnak bátorságot meríteni (de Lamarzelle); Egy tökéletlen béke (Aristid Briand).” Ehhez a láncolathoz csatlakoznak Paul Daumernek, a szenátus akkori elnökének szavai: „Szegény Magyarország, melyhez olyan igazságtalanok voltunk!” Egy évvel később, mikor a trianoni rablást a francia parlament elé terjesztették ratifikálásra – írja Gobron: a francia tárgyalás felelőssége legalább akkora volt, mint szövetségeseié, a cseh gazságokkal szemben megvolt a lehetőségük, hogy vizsgálat alá vessék az Apponyi gróf által előadott magyar sérelmeket. Nem tették meg. Nem akarták megtenni. Jobban mondva érezték a tehetetlenségükből fakadó botrányos igazságtalanságukat és inkább a jövőre vonatkozó revíziós és csalóka ratifikációs ígéreteket csillogtatták meg. Ilyen volt Millerand álszenteskedése, akinek a szerződés szövegéhez csatolt levele ma a jogtalansággal tetőzött gúnyolódás. Nem bűnösök a francia tárgyalók? Nem bűnösök a francia parlamenterek? Milyen jelentősége lenne néhány olyan személy tiltakozásának, mint Lamarzelle, Paul Boncour, Charles Daniélou, de

Monzi, Charles Tysseyre, Briand vagy mások? A trianoni rablás. Nincs más szó erre a bűnös szerződésre, melyet a puszkaporos mámor, a legyőzöttek kínzása felett érzett káröröm, és a győzelem vad mámora jellemzett. Ez volt Franciaországnak, a civilizáció fáklájának megnyilvánulása! Állítólag magas emberi, nagylelkű, áldozatos politikája néhány politikusának ostoba szölamai szerint. Óriási nyomorúság és lelkiismeretlenség! Mivel számunkra a „Franciaország” szó elválaszthatatlan az „igazság”-tól – írja Gobron – „*kérjünk bocsánatot a szegény, szenvedő Magyarországtól azért a fájdalomért, melyet elődeink okoztak neki*”¹³⁸, Desbons a következőket írta: „*Érintetlen-e ez a szerződés, mely büzlük a tudatlanságtól és tévedéstől? Végleges-e az a szöveg, amit a diplomácia csak saját aláírása után egy év múlva mert ratifikálásra a francia parlament elé terjeszteni?*”¹³⁹ A francia felsőház zavarba jött egyes tagjainak leleplező nyilatkozatától, melyeket, kezdve a békeszerződés előadójának, Charles Daniélou-nak a nyilatkozatával, a képviselőházban is megismételtek. Ezekből a fentiekben néhány részletet idéztünk. A szerződést ezek után csak hallgatólagosan és azzal a fenntartással ratifikálta, hogy a francia kormány gondoskodni fog minden tévedés és igazságtalanság felülvizsgálásáról. Ez a valóságban soha sem történt meg. Meglepő-e ez mindezek után? Az 1921. június-júliusi parlamenti viták mindenesetre kellemetlen leleplezéseket közöltek, nem beszélve a szégyenről, melyet a szerződés botrányos rendelkezései kiváltottak Franciaországban. Az 1921. július 11-i parlamenti ülésen de Lamarzelle szenátor szó szerint a következőket jelentette ki: „*Mindazokkal szemben, akik gyermekeik vérét áldozták azért, hogy Franciaország még szebb legyen, nem érzem magamban a bátorságot, hogy aláírásomat odategyem egy ilyen szerződés alá.*”¹⁴⁰ Briand 1921. június 7-i kijelentése nem volt ugyan ennyire éles, de mégis jellemzi a rossz lelkiismeretét: „A trianoni szerződés valójában nem tökéletes és az ellenkezőjét nem én fogom támogatni... Ki kételkedhet abban, hogy a magyar határt önkényesen vonták meg? Elég ránézni a térképre, követni a határvonalat, mely egyébként egyáltalán nem végleges, hogy meggyőződjünk arról, hogy az nem felel meg az igazságnak.”¹⁴¹ Az amerikai parlament egyszerűen megtagadta a trianoni szerződés aláírását és rosszallásának kifejezéséeként 1920. augusztus 29-én különbékét kötött Magyarországgal.

Ezek után szeretnénk az előző egyszerűbb kijelentéseknél részletesebb francia véleményt idézni. Monzi szenátor szerint: „A történelem pszichológusai soha sem fogják megállapítani, miért ragaszkodott a francia politika ebben az időben oly nagy hévvel egyedül Magyarország tönkretételéhez. Miért kockáztatta meg, hogy maradványait éppen azok a népek kapják meg, akikről mindig azt állítottuk, hogy a jövőt illetően tartanunk kell a fenyegetésüktől. Miféle nérei örület hajt bennünket, hogy felébresszük az irredentizmusokat, mintha csak mi akarnánk táplálni a tűzvészt egy meg-

vetett nép körül, melyet mi adtunk a lángok martalékának? Milyen eltévelyedés következtében vették el azok, akik világszerte a nemzeti jogokról harsognak, a magyaroktól azokat a városokat, melynek lakossága kevés kivétellel magyarul beszélt, magyar származású, szívű és kultúrájú volt? Miért, igen miért?"¹⁴²

Charles Tisseyre képviselő: „Az egyik fél teljes rosszindulatának kellett a másik fél tudatlanságával párosulni ahhoz, hogy a régi Magyarország csodálatos egységét egy képzelt elnyomás nevében szétrombolja. Szétszakították ezt a nemzetet, amely politikai és közigazgatási egységét 10 évszázadon át megtartotta, azzal a kifogással, hogy különböző népekből áll. Mit tettek ezek után?

Alkottak három új államot, még vegyesebb népességgel, mint amilyen a magyarországi volt. Szétrombolták egy életerős egészséges ország politikai és gazdasági egységét és romjaiból új államokat alkottak, melyek messze állnak az előző egységtől... Magyarország nem ok nélkül tartja felelősnek Franciaországot a tévedésekért és igazságtalanságokért. Ez a helyzet nem tarthat a végtelenségig. Mért tette, vagy engedte ezt tenni Franciaország? Ezt a káros cselekedetet? Ez a szerződés a mi munkánk. Egy hosszú történelem tényeivel szemben ügyetlen politikai cselekménnyel eltávolítottunk magunktól egy népet, melynek inkább közelebb kellett volna kerülnie Franciaországhoz... Bizonyos, hogy a magyarok a háború alatt a németek hűségesei és őszinte szövetségesei voltak... nem is arról van szó, hogy erről tudatosan megfélemezünk; szemére vehetjük-e azonban Magyarországnak, hogy Németország szövetségesevé vált? Nem mi sodortuk-e arrafelé azzal, hogy tőlünk telhetően támogattuk az osztrák–magyar államokban a pánszláv mozgalmak kifejlődését? *Trianonnal Magyarországot ismét Németország karjaiba sodortuk.* Megtehetette-e tehát Magyarország, hogy nem visel háborút Ausztria oldalán? Ma már tudjuk, milyen volt Tisza István gróf magatartása a szarajevói merénylet után, a Bécsben tartott tanácskozásokon. A háború magyar részről nem Franciaország, hanem az őt fenyegető Oroszország és Szerbia ellen irányult... Az egész háború alatt a franciák minden korlátozás nélkül, szabadon élhettek Budapesten, beszélhették nyelvüket, a budapesti színházak továbbra is játszottak francia darabokat. Hozzátehetjük még, hogy Károlyi Mihály gróf forradalma „Vive la France”-ot (Éljen Franciaország) kiáltott. Érthető, hogy a háborúban való részvételért meg akartuk büntetni Magyarországot, mért kellett azonban erősebben sújtanunk, mint Németországot vagy Ausztriát? *A magyarok Franciaországtól még egy szemernyi igazságot sem kaphattak.* Idők múltán ez egyébként úgy tűnik előttünk, hogy mi vagyunk a felelősök mindazokért a szenvedésekért, melyek Magyarországot Trianon óta sújtották... A francia sajtó különösen dühös magyarellen hangot alkalmazott... Magyarországon az a benyomás, hogy minden szerencsétlenség

Franciaországtól származik... Feltehetjük a kérdést, hogy milyen esztelen indítékok késztették a trianoni békeszerződés értelmetlen művének összehátolására.”¹⁴³

René Dupuis: „1914 előtt Magyarország Franciaországban olyan rokonszenyűnek örvendett, mely csaknem a hagyományos barátság képét tükrözte. A háború elfeledtette ezt és ma a franciák talán egyetlen országot sem ismernek olyan rosszul, mint Magyarországot... A háború előtt 10–12 évvel már tapasztalható volt a közelmúltban még élénk francia–magyar kapcsolatok fokozatos, szinte észrevétlen eltávolodása. Egyre ritkábban tettek különbséget Franciaországban Bécs és Budapest, Magyarország és Ausztria között, mely utóbbi egyre inkább Németország felé közeledett... Ezt a pillanatot használták ki a csehek, szerbek és románok. Elkezdtek Franciaországban céltudatosan szerkesztett iratokat terjeszteni, melyekben kifejezésre juttatták gyakran túlzott és igazságtalan követeléseiket. A birodalmon belüli közös nyelvi és faji problémáikat, Magyarország szláv és román kisebbsége elnyomásának legendáját... Ez a szakadék a háború következtében jelentősen kiszélesedett. Ez a háború előtt és alatt mestersegesen felszított hangulat, valamint a cseh és román diplomatáknak a békétárgyaláson alkalmazott ügyes politikája vált kedvezőtlené Magyarországra számára a trianoni békeszerződés kidolgozásánál. Ezért döbrentek meg a magyarok, akik Franciaországtól joggal mérsékelt közbenjárást vártak, ezzel szemben azonban ügyük minden részletében a leghatározottabb ellenséges magatartással találkoztak... A háború végén mindenki Franciaországot választotta Közép-Európa döntőbírájává. A francia kormány sajnos nem értette meg nagyszerű, de nehéz szerepét, gyenge volt, magáévá tette helyi szövetségesei szenvedélyét, megadott nekik minden követelt elégtételt. Nem törődött az igazsággal és azzal, hogy saját ügyét és Európa békéjét kompromittálja. A francia kormány ahelyett, hogy prágai, bukaresti és belgrádi szövetségesei étvágyát mérsékelte volna, olyan jogos magyar irredentizmust készített elő, mely az 1914 előtti Elzász-Lotharingiával kapcsolatos francia irredentizmusra emlékeztetett. A magyar követelések alapossága még Franciaországban és a békéért felelős nemzettekben is bizonyos be nem vallott ellenszenvet váltott ki... A háború utáni politikai és gazdasági szükségszerűség, Ausztria–Magyarország más, rugalmasabb formában történő visszaállítását kívánta, mely biztosította volna a dunai népek egyesülését képező valamennyi állam számára a teljes politikai függetlenséget. Egyedül Franciaország, mint viszonylagosan semleges fél, tudta volna létrehozni ezek között a népek között a kibékülést, melyet ennek a központi európai tömbnek a megalkotása tett szükségessé. Sajnos, ilyen értelemben minden cselekvési alkalmat elmulasztott.”¹⁴⁴

René Dupuis szavai szerint a Kis Entente, melyet Franciaország a két háború között támogatott, „szerencsétlen győzelmi szövetség” volt, melyet

az ellen a Magyarország ellen alkottak, mely a szövetség valóban nélkülözhetetlen és természetes magvát képezte volna. Franciaországnak, miután meg sem kísérelte ezeknek az államoknak a béke és boldogulás jegyében történő kibékítését, 30 év múlva látnia kellett, hogy előbb Németország, majd a Szovjetunió egyesíti őket a szerencsétlenségben és szolgaságban. *Franciaország számára tehát jóvátételi kötelesség, hogy egy napon igazságot szolgáltatson Magyarországnak és segítse a magyar nemzetet az újjászületésben.*

Henri Pozzi: „Valamennyi legyőzött közül egyet sem sújtottak olyan keményen, mint Magyarországot. Az igazság nevében a szó szoros értelmében felnégyelték. Az ítélet kivégzés volt...” Lengyelország felosztása óta nem szakítottak még népet így szét... Az erőszak békéje soha sem volt még ennyire előre elhatározott hatalmi cselekvésben, ennyire esztelen rombolásaiban és feledékeny a történelem tanulságaival szemben, szította a régi gyűlöletet, hogy újabb gyűlöletet teremtsen. Trianon tulajdonképpen nem tett egyebet, mint szentesítette az utódállamok seregeinek területfoglalásait, melyeket az Entente által aláírt fegyverszünet megszegésével hajtottak végre. A régieknél sokkal nagyobb igazságtalanságokat és visszaéléseket követtek el, annak a három országnak a javára, mely 1917-től kezdve a rablóbanda módjára férkőzött be tekintélyes párizsi, római, londoni és washingtoni lapok szerkesztőseibe propaganda-cikkeikkel, csekkfüzeteikkel, térképeket és statisztikákat hamisítva, okmányokat csonkítva, mint a vásári lókupecsek. Ezeket az embereket nevezte Clémenceau – sajnos későn – „győzelmünk sakáljai”-nak. Franciaország támogatást nyújtott ennek a zsákmányéhes hadnak, mely visszaélt a béke hatalmasainak, különösen Clémenceau-nak tudatlanságával és becsületességével. Ezek után nem csodálható, hogy a múltban – és ma is – felelősnek tartották és tartják ezért a szörnyűségért... Ez a béke százszor több igazságtalanságot és önkényt teremtett, mint amennyit megszüntetett. A legnemesebb kifejezések álarcul szolgáltak a legszemérmetlenebb külpolitikai hódítási eszközöknek. A nemzetiségeket a réginel százszor kegyetlenebb elnyomással sújtották... Mintha hallanám az ellenvetést: mennyiben tartozik ez ránk? Miért kell magunkat ebbe a „balkáni vitába” beleártani? Tisztázzák ügyeiket egymás között! Franciaország azonban felelős marad tévedéseiért, erőszakoskodásáért, jogtalanságaiért, melyeket ő tett lehetővé és amelyeket pénzével, befolyásával, hatalmával támogatott. Nem von le sokat Franciaország felelősségéből az a kifogás, hogy a bizalommal való visszaélés áldozata lett...¹⁴⁵

A két háború között – Henri Pozzi szavaival – Franciaország hasonlóképpen elmulasztotta, hogy Magyarországon a hála és tekintély érzelmét biztosítsa magának. Ehhez elég lett volna, hogy Millerand-nak a revízióra vonatkozó kísérőlevele esetleges kötelezettségeihez tartsa magát a béke-

szerződés tévedéseivel kapcsolatban. Ha ügyelt volna a jóvátételi cselekményekre és néprajzi kisebbségek számára biztosított jogok betartására, sok mindent megváltoztathatott volna Közép-Európában...

La Revelière: „Franciaország a szövetségesei és a legyőzöttek érdekeit méltányos elbírálásában részesíthette és ezzel békét teremthetett volna a Duna mentén húzódó hatalmas területen. Ehelyett azonban mindenütt nemkívánatos intézkedéseket tettünk és a gyűlöletet szítottuk. Nem hódítóként, hanem felszabadítóként, a békeszerződés létrehozásának céljával hatoltunk be a Központi Hatalmak területére. A Kis Entente ez idő tájt egyik alkalmas központjában, Budapesten adhattuk volna meg a vezérfontalat a Duna-medencéről alkotott elképzeléseinkről. Miért nem tettük ezt? Összehasonlítva Magyarországot a Kis Entente-tal, azt tapasztaljuk, hogy az a holnap erőcsoportosulásában központi magot képez, melyet nem hagyhatunk figyelmen kívül azért, hogy utódai hódító vágyainak engedjünk. A magyarok a Duna-medence kereskedelmi és hadászati központjában egy erőd birtokában vannak. Trianonban egy öreg tölgyet szándékosan különböző levélzetű támasznélküli fiatal bokrokkal helyettesítettünk. Ezeknek a népeknek irigylésre méltó lenne a gazdasági helyzete, ha végleges jogállapot által biztosított normális határok között élnének. Ennek az össze nem illő együttesnek együtt kellett volna maradnia, és nekünk inkább a megegyezés szellemét kellett volna sugalmaznunk. Mi azonban elmulasztottuk tekintetbe venni az őszinte együttműködés alapvető fontosságát... Magyarország nem elhanyagolható pont politikai vonalon, mint ahogy azt barátaink közül néhány professzor gondolja; régi történelme, kultúrája, hagyományai vannak, hősi múltja és nagy – lélekbe vésett – szenvedésekre tekinthet vissza, amelyekért értékelni kell.”¹⁴⁶

Az 1919–20-as szerződések óriási tévedése, hogy ellenkező eredményhez vezettek, mint amit velük elérni kívántak: Közép-Európát teljesen Németország felé irányították, míg azt remélték, hogy majd Oroszországnak fogják kiszolgáltatni. Ma már világos, hogy a szerződések által létrehozott helyzet inkább kedvezett a világhatalmi törekvéseknek, mint egy Entente által újjáalakított Ausztria–Magyarország. A német befolyás sokkal gyengébb lett volna Szlovákiában, Horvátországban és Erdélyben, ha ezek az országok továbbra is Magyarországgal egyesítve maradnak. Németország számára a „Drang nach Osten”-t sokkal jobban megkönnyítették, mintha Németország egy erejében és büszkeségében, a pángermánizmussal és pánszlávizmussal hagyományosan ellenálló Magyarországot találta volna útjában. Ehelyett azonban az „Anschluss” után egy megcsonkított és megalázott Magyarországot találtak. *Felvetődik a kérdés, hogy nem volt-e Trianon részéről határtalan ostobaság, hogy Németország nagyobb előnyére még Ausztriának is juttatott egy darabot Magyarországból?* Az erős Magyarország északon Lengyelországgal, délen pedig Jugoszláviával egye-

sülve komolyabb akadályt képezhetett volna a hitleri törekvések útjában, mint a széteső Kis Entente. „Csak arra lehet támaszkodni, ami ellenállóképes – írta Stendhal.

Az idő igazolta, hogy *Franciaország súlyos tévedést követett el*, mikor feldarabolta a Duna-medence tökéletes egységű központját, Magyarországot. Tévedése végzetes volt, mert egymással függő viszonyban élő népeket választott szét. Egyiket szembeállította a másikkal és így utat nyitott a német, majd az orosz imperializmus számára, amely fokozatosan birtokba vette az előzően feldarabolt, romba döntött és demoralizált Duna-medencét. Ez az összevisszaság egyébként ellentétben állt mind Franciaország, mind kis szövetségesei valódi érdekeivel. Mint láttuk, akadt néhány francia politikus, aki, hogy hazája becsületét megvédje, ostobaságnak minősítette a Duna-medence új átszervezését. Figyelmeztetések azonban hiábavalók voltak. Franciaország makacsul folytatta egészen Münchenig azt a dicstelen politikát, melyet Prága diktált.

A krónikások azt is állították, hogy néhány neves francia politikus, aki országa politikai vezető szerepét akarta Európában biztosítani, a Habsburg birodalom esztelen feldarabolására törekedett. Kis államokat akartak, melyek látszólag függetlenek, a valóságban azonban Párizstól függenének. Talán még attól is tartottak, hogy egy gazdaságilag kiegyensúlyozott, autonóm egységekből álló államszövetség a Duna-medencében még komolyabb vetélytársa lehetne Franciaországnak, mint az évszázados nemzetiségi elmentétek következtében legyengített Habsburg-Monarchia. Igazságtalan határokat kellett kijelölni, gyűlölködést szítani, hogy ezek a népek önként ne egyesülhessenek. Említésre méltó, hogy ezek az ördögien megvont határok annyira hatásosak voltak, hogy a második világháború után a Szovjetunió is elfogadta őket és a Franciaországéhoz hasonló okokból nem törekedett megváltoztatásukra, a helyi lakosság érdekeit is figyelmen kívül hagyva.

A két háború között Franciaországot ugyanúgy a „status quo” rendíthetetlen őrének tartották, mint ma a Szovjetuniót, és Budapesten méltán tették felelőssé Trianonért.

A Kis Entente-hez Franciaországot katonai segélynyújtási szövetség is fűzte. A Kis Entente államok és Franciaország között ennek ellenére volt bizonyos félreértés. A franciák részére az utódállamok védőgátat akartak jelenteni Németország törekvéseivel szemben. A Kis Entente számára viszont Franciaország a lehetőséget jelentette Magyarország bekerítésére és elnémítására. Milyen gátat képzett a Kis Entente Németország terjeszkedésével szemben a második világháborúban? Hozzájárult-e bármikor a Szövetségesek győzelméhez? Eltekintve talán Tito partizánjainak eredményes működésétől, melyet azonban egészen más indítékok tápláltak. Mint láttuk, ez a „hatalmas gát”, Jugoszláviát is beleértve, az első lökésre össze-

omlott. Egyes alkotóelemei, mint Románia, Szlovákia és Horvátország szabadítójukként fogadták Németországot. Míg Franciaország naiv módon bennük látta legjobb segítőitársait Németország terjeszkedésével szemben, ügyetlen politikával eltávolodott egy néptől, amelyik Európának ebben a részében a szláv–germán törekvésekkel szemben a legszilárdabb ellenálló alapot képezhetne volna.

Ha Franciaország hibát követett el – és milyen hibát! – mért kellett ezt a hibás politikát folytatnia? *Franciaország 50 éve hazudik önmagának, nem mer szembenézni a valósággal*: Az 1914–18-as világháború félrevezetés volt, az egész világ számára. Ugyanúgy, mint az azt követő béke. A két háború között az az elv uralkodott Franciaországban, hogy az igazságot minden áron leplezni kell, melynek kiderülése mind az „utódállamok”, mind pedig maga Franciaország számára kellemetlen lehet. Az igazság azonban minden elővigyázatosság ellenére mégis csak kiszivárgott. Így kiderültek a sarajevói merénylet valódi indítékai, valamint Tisza István állítólagos felelőssége a háború kirobbantásában, hogy csak kettőt említsünk a számos példa közül. Sajnos Franciaország a struccpolitikát tovább folytatva, még ma is kedvét leli ebben az olcsó, nem anyagi természetű biztonságban, főként pedig a keleti államok siralmas sorsát érintő lelkiismeret érzésében. Georges Andersen a „Combat” c. művében néhány évvel ezelőtt ezt írta: „A magyar és csehszlovák tragikus események bűne nemcsak a jaltai egyezményig nyúlik vissza, mint ahogy ezt a céltudatos propaganda híreszteli. Franciaország nem volt jelen Jaltában és most magasan hordhatja fejét, moshatja kezét a magyarországi és csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban.” Rendkívül könnyű és együgyű dolog a közép- és kelet-európai bonyodalmak egyedüli okát a jaltai tárgyalásokban keresni, mikor ezeknek az állapotoknak eredete az első világháború végzetes békeszerződéseire nyúlik vissza.¹⁴⁷

Jaksch Wenzel így ír: „A második világháború alatt a rövidlátó patriotista, De Gaulle-ista politika Benes kívánsága szerint követte a „Yes-men” hagyományt. Ebben a magatartásban De Gaulle nem képviselte egész Franciaországot, és ami az ellenállást illeti, néhány nagy ellenálló visszautasította a csehek által tervezett kiutasításokat, melyekről száműzetéséből visszatérve szerzett tudomást... Mikor 1944-ben a sértetlen Párizs felszabadult és az ellenállás vezetője, Georges Bidault, a kormányba került, még egyszer fellángolt a Hitlert megsemmisítő európai demokrácia erkölcsi győzelmének reménye.

Ez az érzés vezette Daniel Meyert is, Bidault szocialista munkatársát, a Nemzeti Tanácsban. Ennek ellenére a gaulle-izmus külpolitikája, a francia kommunisták manipulált sovinizmusa és a „müncheniek” ellenségeskedése megakadályozták 1945 után Franciaországot, hogy hozzájáruljon az európai demokrácia önkritikájához. Franciaországnak kötelessége lett volna a

két háború közötti események felülvizsgálása. Benes árnyéka nem vághatja el sokáig Franciaországot a kelet-európai valóságtól.”¹⁴⁸

A múlt szerencsétlenségeivel szemben valóban feledékeny Franciaország, De Gaulle-lal tüntetően visszatért az első világháború előtti, az oroszbarát politikához, mintha nem tudta volna kiszabadítani magát kora hamis és veszélyes vízióinak szorításából. De Gaulle, az 1944. december 20-án történt első Szovjetunióbeli látogatása alkalmával pontosan ugyanúgy nyilatkozott, mint Poincaré Szentpétervárott 1914 júliusában: „Ez az egyesülés Franciaország és a Szovjetunió számára azt jelenti, hogy erősek, egymástól különváltan pedig azt, hogy veszélyben vannak. A valóságban adva van a földrajz, a tapasztalat és a józan ész kategorikus imperativusa.” Ez a beszéd meglehetősen ellentmondásban áll Rooseveltt néhány héttel később tett ugyancsak határozott kijelentésével: „A jaltai egyezmény következtében Európa sokkal szilárdabb lesz, mint valaha.” Ez az egyezmény, miután „kielégítette a Szovjetunió jogos kívánságait”, kiszolgáltatta neki mintegy 120 millió európaiat, köztük a szövetséges Lengyelországot, melyet a nyugatiak 1939-ben behajszoltak a háborúba. Ez az ország most az első volt, amelyet Sztálinnak feláldoztak... Méltán írhatta a Le Monde 1945. április 17-én: „Ütött a szlávok órája a történelem toronyóráján.”

De Gaulle tábornok 1966-ban a Szovjetunióban tett második utazása alkalmával kezességet vállalt szándékai tisztaságát illetően. Vajon 20 év távlatából nem Churchill és Rooseveltt 1945-ben elkövetett tévedését ismételte meg? A háború alatt a Komintern látszólagos felosztása elaltatta a nyugati demokráciák éberségét, és emlékszik-e még valaki Franciaországban arra, hogy az orosz ortodox egyház visszaállítását jelentős politikai eseményként ünnepelték. Az „enyhülés” és „együttműködés” szavak nem „újkeletűek”, 1945-ben már hallottuk őket. Hogyne lett volna közeledés Rooseveltt, aki a második világháborúban azt állította népének, hogy a Szovjetunió békeszerető demokrácia és De Gaulle között, aki mosoly nélkül állította 1966-ban, hogy a Szovjetunió a „pacifizmus lángjának megszállottja”.

A nyugati országok, melyeket a keleti veszély közvetlenül nem érintett, történelmük folyamán gyakran folytattak rövidlátó politikát és keleti hódító nagyhatalmakkal szöveteztek európai vetélytársaik ellen. Franciaország királyai a Habsburg dinasztia elleni küzdelmeikben gyakran keresték a török szultán szövetségét Németországgal szemben. A jelen század folyamán már két alkalommal segítettek a pánszlávizmust és Moszkva hegemoniára irányuló törekvéseit. Ez végül is azt eredményezte, hogy nyugat érdekeit szem elől tévesztették és 1945-ben megengedték a Szovjetunióknak, hogy uralmát egészen az Alpokig kiterjessze. Hasonlóan I. Ferenc politikájához, aki a török birodalomból a francia politika ellenpólusát akarta kialakítani és ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a török birodalom Bécs kapujáig terjedjen. Franciaországban igen gyakran elfelejtik, hogy Oroszország

több mint fele ázsiai birodalom, és hogy a kommunizmus sokkal türelmetlenebb és kegyetlenebb, mint az iszlám volt. A nyugat szövetsége a törökkel, vagy az oroszral mindig természetellenes volt és a jövőre nézve is a felsőbb érdekek elárulását jelentette. Rooseveltt és Churchill 1945-ben megismételték I. Ferenc tévedését, mondhatnánk, bűnét, mely abban állt, hogy elvakulva V. Károly gyűlöletétől, társult az Oszmán Birodalommal. Ezzel utat nyitottak 1526-ban Magyarország másfél százados megcsónkításához.

Az 1945-ös angol-orosz győzelem után Trianon propagandistái újból lélegzethez jutottak. Magyarországot azonnal Németország első csatlósának, „leghűségesebb barátjának” nevezték, mialatt azonban egy szót sem említettek Romániáról, mely az egész idő alatt minden erejével támogatta a náci Németország háborús erőfeszítéseit. Elfeledkeztek a „Cseh–Morva–Protektorátusról” is, mely az egész háború alatt Németország mellett állt, a cseh gyárak teljes mértékben kiszolgálták a német hadiipart. Emlékezzünk Benes München után tett keserű kijelentésére: „Ha azt akarják, hogy a németek szolgálói legyünk, majd meglátják, milyen jó szolgálók leszünk!” A cseh ipar az első világháborúban Ausztria–Magyarországot, a másodikban Hitlert szolgálta ki. Termelékenysége még 15–18%-kal felül is múlta a birodalmi német iparét, s hódítók és meghódítottak között sehol sem volt olyan szoros együttműködés, mint a Protektorátusban – olvashatjuk Jaksch Wenzel „Potsdam” c. írásában. (Benes válaszáról számol be Carlo Sforza „The Totalitarian War and After” c. művében – London, 1942.)

Szemérmetlen módon nem ismerték el Magyarországnak a háborúban való gyenge szereplését és megengedték, hogy a Vörös Hadsereg leigázza. Mintha a magyaroknak kötelességük lett volna, hogy feláldozzák magukat azokért, akik 20 évvel ezelőtt cinikusan kifosztották és kegyetlenül megcsónkították országukat. Ebben a gyászos időszakban végeredményben nem maradt számukra más választás. Magyarországnak a hitleri Németország iránt tanúsított „ragaszkodására” fényt vetnek a Wilhelmstrasse titkos iratai, melyek *Hitler Magyarországgal szembeni különös ellenszenvét bizonyítják*. Erre Maurice Beaumont, a Második Világháború Történelmi Bizottság elnöke dokumentumokkal alátámasztott munkája is fényt vetett.¹⁴⁹ *1944 márciusában Hitler egyébként megszállta Magyarországot a magyarok lagymatag háborúban való részvételéért Németország oldalán és a zsidóknak nyújtott 4 éves általános menedékjog miatt.*

Mi történt újból? Az 1944. március 19-i német megszállás és az 1943. augusztus 17-én Angliával Törökországban aláírt titkos szerződés, mely szerint Magyarország az első nyugati alakulat belépésekor leteszi a fegyvert, a szökött szövetségeseknek – nevezetesen a lengyeleknek – az egész háború lefolyása alatt nyújtott segítsége, a román, szlovák és horvát szomszédok Németországgal való nyílt kollaborációja, végül gróf Teleki Pál

rendkívül kifejező öngyilkossága ellenére, a szerencsétlen Magyarországot ismét feláldozták minden szomszédjának. Churchill szavai szerint Telleki Pál szelleme ott fog lebegni az elkövetkező békekonferencián, s ott az ő nagy áldozatáról még futólag sem emlékezett meg senki. Mindezek az angolszász győzteseknek nem volt lelkierejük ahhoz – talán az oroszok követeléseivel szembeni gyöngeségük miatt –, hogy jóvátegyék Trianon rettenetes tévedéseit, melyet a két háború között maguk is elismertek, és a hallgatóságos egyezmény ellenére, mely légierőiknek megengedte, hogy átrepüljenek Magyarországon egészen a német megszállásig.

Igy történhetett, hogy a háború után „szabad”-nak nevezett Európában, az 1947. február 10-i párizsi békeszerződésben visszaállították a siralmas trianoni határokat, tekintet nélkül arra, *hogy a bécsi döntést a németeket kiszolgáló csehek és románok beleegyezésével hozták. Még kisebb módosításokat is hoztak a csehek javára.* A magyar kisebbséget azóta még inkább elnyomják. Erdélyben másfélmillió magyar ellen alkalmazzák 25 éve büntetlenül az erőltetett asszimiláció politikáját, mely már egyenlő a népirtással. *Ez ellen Franciaországban tudomásunk szerint a mai napig sem hivatalosan, sem félhivatalosan nem tiltakozott senki sem.* A trianoni és párizsi békék után a szerencsétlen magyar nép tudhatja, milyen értelmet tulajdoníthat a sokszor meggyalázott „nemzetközi igazság”, „kisebbségi jogok” és a „népek önrendelkezési joga” kifejezéseknek.

Mindezek ellenére sincs talán még egy nép, mely érzékenyebb volna aziránt, hogy mit képvisel, vagy mit képviselt egykor akár Franciaország, akár Magyarország. A két nép faji és nyelvi különbözősége ellenére szellemileg nagyon is rokon természetű. Van egy bizonyos finom szellemi közösség a francia és magyar között. Vérmérsékleti hasonlóság? Lehetséges. Magyarország mint a „kereszténység védőbástyája” évszázadokon keresztül megtartotta a latin nyelvet, mint hivatalos nyelvet. A magyarok valahogy talán a saját latinságukat ismerik fel bennünk.¹⁵⁰ Ez a hagyomány visszanyúlik a középkorba, mikor Anjou hercegek uralkodtak Magyarországon és hozzájárultak a latin kultúra terjesztéséhez. Innen veszi eredetét a hasonlóság Franciaország és Magyarország között, és azóta az egész történelem folyamán gyakran találkozunk francia–magyar kapcsolatokkal. XIV. Lajos pártfogásba vette a magyar menekülteket és hazafiakat, köztük II. Rákóczi Ferencet, aki a nemzet felszabadítási kísérletei után Párizsban keresett menedéket. Kísérői között volt Bercsényi fia, aki megszervezte a huszárezredeket és Franciaország marsallja lett. Az 1848-as magyar forradalom is lényegében a francia forradalmi megmozdulások hatása alatt állt. *A francia és magyar lelkület mindig sok tekintetben hasonló volt egymáshoz. A lovagias szellem, a katonai becsület, az adott szóhoz való ragaszkodás, szabadságszeretet, jogi és politikai ügyek iránt való érzék mindkét nemzet hagyományai között megtalálhatók.*¹⁵¹

Franciaország a történelem folyamán többször veszített, különösen az utóbbi évszázadban. Elmulasztotta, hogy kiépítse barátságát Magyarországgal, melynek hűsége legendás. Hajdan török, utóbb pedig pánszláv kártyát játszott. *Magyarország népe azonban a két világháború után ért csalódásai ellenére sem gyűlöli Franciaországot.* Méltó lenne Franciaország dicsőséges történelmi hagyományaihoz, ha igazságot szolgáltatna Magyarországnak, segítene a magyar nemzetnek, hogy az egyesített és kibékült Európában elfoglalhassa méltó helyét. Reméljük, hogy a történelem tanításán okulva a két nép egyszer végre meg fogja érteni egymást.

Egyesek azzal fognak majd érvelni, hogy a magyar nép sohasem örvendett olyan rokonszenvnek és megértésnek Franciaországban, mint az 1956. október–novemberi forradalom tragikus napjai után. Ezt igazolja az I. F. O. P. közvélemény-kutatása is 1967 szeptemberében (lásd a VI. sz. függelék), melyet a „Paris Match” c. hetilapban tett közzé. Az is igaz azonban, hogy az évenként megtartott október 23-i megemlékezéseken a francia hatóság sohasem képviselteti magát. Még a 10 éves évforduló ünnepein vagy az egyház szertartásain sem volt jelen senki a hatóságok részéről. Igaz, ez az esemény éppen a híres moszkvai utazás idejére esett, mikor csak a szovjet–francia barátságról beszéltek. A magyar nép 1956-os felkeléséről egyetlen résztvevő ajkáról sem hangzott el egy szó sem. Ezt én sosem tudtam elfelejteni.

Ma a francia politika, mely Magyarország szétdarabolását elősegítette, alapjában véve nem ellenséges a magyarokkal szemben. E tekintetben hivatkozhatunk De Gaulle tábornoknak Fock magyar miniszterelnök tiszteletére adott ebéden elhangzott kijelentésére, melyet a „Le Monde” c. lap közölt. Ennek lényege a következő: *Magyarország elég régóta létezik, eléggé súlyos részt vállalt Európa sorsában, elég tapasztalatot gyűjtött ahhoz, hogy megállapíthassa: A történelem folyamán minden megtörténhet, minden megismétlődhetik. Ezt Franciaország is tudja. A történelmi események sorozata hosszú ideig mellékvágányra terelte ugyan kapcsolatainkat, ennek okai azonban nem a Franciaország és Magyarország közötti gyűlölködésben, hanem inkább a nemzetközi konfliktusokban keresendő, melybe mindketten belekeveredtünk. Jelenleg az új helyzet arra készíti országainkat, hogy közelebb kerüljenek egymáshoz és néhány fontos vonalon együttműködjenek. Ezt az új helyzetet úgy jellemezhetjük, ha azt mondjuk, hogy a mi Európánk az átélt széthullások, háborúk és forradalmak után felismeri, miszerint az élet, igen az élet az enyhülést, egyetértést, együttműködést követel számára, mely felülemelkedik minden ideológiai versengésen, felgyülemlett sértődöttségeken, ellentétes csoportokon és különböző kormányzati rendszereken. Bárki láthatja, hogy ilyen irányú változásnak csak szilárd egyesült cselekvés lehet az alapja olyan államok között, melyek urai maguknak és egymás között csak nemzeti jellegüket*

tartják meg. Ha Franciaország és Magyarország meggyőződtek ennek az átalakulásnak a szükségességéről és elhatározzák, hogy maguk és mások érdekében a legnagyobb mértékben együttműködnek, akkor mindkettőjük számára gyakorlati kapcsolatok kifejlesztéséről van szó. A kulturális és tudományos élet terén tapasztalható számos hasonlóság megkönnyíti a dolgokat. A gazdasági és technikai vonalon azonban, ahol a kölcsönös csere még meglehetősen korlátozott, nagyobb erőfeszítésekre van szükség. Végül politikai szempontból – feltéve, hogy mindkét ország ezentúl már csak saját népétől függ – Európa egyesítésének, a világ békéjének és az emberi haladásnak a céljait kell szolgálunk. Ez azt jelenti, hogy kapcsolatainkat, egymáshoz való viszonyunkat minden vonatkozásban sorosabbra kell fűznünk.”

VII. FEJEZET

Összefoglalás

A trianoni békeszerződés feldarabolt egy nemzetet, melynek szerepe és történelmi küldetése ezer éven keresztül a nyugat, a kereszténység és az emberi kultúra számára mindenkor felbecsülhetetlen jelentőségűnek számított. Ennek a népnek egészen különös tulajdonságokkal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy ezer évig minden megpróbáltatás közepette fennmaradjon és küldetését teljesíthesse. Befejeződött vajon ez a szerep, és a küldetés? Magyarországnak nincs többé létjogosultsága, mint ahogy ezt szétdarabolói állították? Az 1956-os eseményekre volt szükség ahhoz, hogy Európát és az egész világot emlékeztesse: az 1000 éves Magyarország, a nyugat védőbástyája nem halt meg, nem tűnt el. 1956-ban a magyar nép ismét megmutatta, hogy milyen végsőig elszánt akadályt jelent minden imperializmus részére, mely uralmát Közép-Európára akarja kiterjeszteni, akár mongol vagy török mint a múltban, akár germán vagy szovjet mint újabban. Az északról délre terjeszkedő pánszlávizmus és a nyugatról keletre terjeszkedő pángermánizmus útját az egyik fajhoz sem tartozó magyarok zárták el, „akiket a Gondviselés helyezett oda, a germán–szláv tenger hullámaintól verdesett szikla, az európai egyensúly nélkülözhetetlen tényezőjeként.”¹⁵² Ebben tapasztalható ennek a nemzetnek a nagysága és sajnos tragédiája is egész történelme folyamán. Magyarország valóban Európa egyik legveszélyesebb részén, az ellentétek ütközőpontján, ahogyan sokszorosan megírták, egy szerfölött veszélyes ponton, a kontinenset uraló nagy népek: a latinok, a germánok és a szlávok között foglal helyet. Ennek ellenére, valahányszor csak meg tudta őrizni nemzeti függetlenségét, egyensúlyi tényezőt biztosított Európa számára. Láthattuk, hogy főleg Magyarország testét északon és délen célbavevő pánszláv terjeszkedési vágyak, vagyis a pánszláv veszedelem volt számára a legsúlyosabb. Ez volt egyébként mindig a magyarok tragikus helyzete, hogy a két veszedelem: a germán vagy a szláv között kellett választaniok. Ennyire kedvezőtlen helyzetben, végtelenül nagy nemzeti érzés hiányában a magyarok kétségtelenül eltűntek volna.¹⁵³ A két háború példája egyébként világosan megmutatta, hogy „a magyarok csak a mártások között választhattak, amellyel megették őket”. Magyarország sem 1918-ban, sem 1945-ben nem nyert volna még német győzelem esetén sem, mert Németország valószínűleg gyarmatosította és talán meg is csonkította volna.

A magyarok a civilizáció és a kereszténység védelmében kifejtett nemzeti tevékenységét egyébként a múlt századokban nem csak pápák és kiváló politikusok, hanem kiemelkedő francia és más nemzetiségű történészek és földrajztudósok, mint Michelet, Quinet, Reclus, Chassinat és Sayous